

УДК 351.82:338.23:351.865(477)

М. Заверуха

ЕКОНОМІКА В СИСТЕМІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ

Досліджено зв'язок економічного розвитку і стану національної безпеки. Проаналізовано підходи до вирішення проблеми економічного розвитку у контексті формування ефективної системи національної безпеки України

Ключові слова: загрози, безпека, економічна безпека, національна безпека, економічний розвиток.

Небезпеки та загрози є неодмінними елементами функціонування різних складних систем: екологічних, біологічних, соціальних, технічних. Для соціальних систем реалізація різних небезпек тісно пов'язана з функціонуванням військово-політичних, економічних, соціальних механізмів і структур, характерних для певного етапу соціально-економічного розвитку. Впродовж всього історичного етапу формування цивілізації безпека була такою ж потребою людини і суспільства загалом, як і потреба у воді, їжі, житлі. Особливість безпеки полягає у тому, що саме безпека створює умови для задоволення інших базових потреб. В історії не існувало і не існує універсальних засобів запобігання тих чи інших загроз і на початку ХХІ ст. проблема забезпечення безпеки залишається центральною серед інших проблем цивілізаційного розвитку.

Як свідчить розвиток соціально-економічної думки, проблема безпеки ще у давнину сприймалась як важлива у будь-якій соціальній структурі, тому нею займалися багато філософів, економістів і політиків стародавнього світу Демокрит, Аристотель, Платон. Ж.-Ж. Руссо в трактаті “Про суспільний договір” наголошував, що турбота про самозбереження і безпеку найважливіша.

Соціальні потрясіння ХХ ст. були пов'язані насамперед із економікою – труднощі у формуванні світового ринку спричинили в першій половині ХХ ст. дві світові війни і немало соціальних революцій. У другій половині ХХ ст., як зазначають провідні інтелектуальні авторитети, цивілізація зіткнулася з низкою загроз глобального масштабу, що становить загрозу її подальшому розвитку. Існують серйозні аргументи стверджувати, що в ХХІ ст. зросте ймовірність появи нових загроз, які своєю суттю основі будуть антропогенними, різко зростуть збитки від їх реалізації.

Як правило, безпека нерозривно пов'язана з небезпекою і виступає лише як відповідь на виклик загрозам. І навпаки, відсутність загроз у нормальних умовах зовсім не усвідомлюється як безпека, а скоріше як природний стан. Вирішення проблеми безпеки передбачає обмеження або зняття небезпеки. Водночас, як показує історія, абсолютної безпеки (нульової небезпеки) не вдавалося досягти ні окремій людині, ні різним формам соціальних спільнот. Тому правильніше буде сприймати абсолютну безпеку як ідеал, до якого має прагнути людина і соціум загалом.

Україна, в силу її геополітичного місця в Європі, належить до тих територій, де наслідки реалізації загроз особливо високі, а їх наслідки можуть мати планетарні масштаби. На початку ХХІ ст. Україна, маючи потужний людський і природно-

ресурсний потенціал, водночас характеризується зниженням життєвого рівня мільйонів громадян, відсутністю адекватної сучасним реаліям системи безпеки, що є суттєвою загрозою для незалежної держави.

Рівень ефективності систем безпеки будь-якої держави визначається рівнем розвитку економічної системи. Сучасне становище, в якому опинилася Україна, засвідчує те, що в процесі формування економічної системи держави її не розглядали як основний компонент забезпечення безпеки, ігнорувались загрози, які постійно виникали як всередині, так і зовні. На сьогодні проблема економічної безпеки України є визначальною в контексті існування і розвитку України як суверенної держави. Тому на сьогодні економіка повинна розглядатись насамперед як механізм забезпечення територіальної цілісності держави, як визначальний компонент системи національної безпеки.

Як зазначає Є. Хлобистов, "... довго у вітчизняній економічній науці домінував своєрідний "бابل-принцип" – уявлення про можливість вирішення українських проблем поза контекстом світових і регіональних розвиткових тенденцій, коли перспективи державотворення й визначення економічного "шляху" спиралися винятково на тенденції внутрішнього розвитку" [1].

У загальному випадку термін "національна безпека" визначається як стан захищеності громадян, суспільства і державних утворень в межах однієї країни і держави. При цьому, базовими цінностями та головними об'єктами національної безпеки стають не абстрактні "особистість", "суспільство" і "державна", а її територія, населення, природні ресурси, духовні цінності і уклад суспільного життя, що формувався впродовж кількох століть. На думку численних дослідників історії України, споконвічні проблеми з утвердження незалежності виникали саме через відсутність ефективно діючої системи національної безпеки. Що стосується України, то, як влучно написав німецький дослідник Й. Гердер, нещастя слов'янського народу полягає у тому, що за всієї своєї любові до спокою та домашнього заняття він не зміг встановити довговічного військового ладу, хоча йому й не бракувало мужності у хвилину бурхливого опору.

У сучасній науковій думці існує два основні підходи до трактування поняття "національна безпека". У межах першого, реалістичного, його фундатор, американський фахівець у галузі політичних наук Г. Моргентау, визначив національну безпеку як недоторканність (integrity) території та інститутів держави. У рамках цього підходу робиться наголос на воєнну і політичну безпеку, які складають традиційне розуміння предмета національної безпеки. Саме це розуміння загалом домінувало до останнього часу в американському та європейському безпековому дискурсі. Другий підхід характеризується розглядом не лише воєнних і політичних, а й економічних, соціальних, гуманітарних, екологічних проблем [2].

Національна безпека – досить усталене поняття, однак форми її підриву і захисту істотно різняться в різні історичні періоди. За цього історично вичерпана ситуація може зберігатися ще деякий час у вигляді набору звичних схем і стереотипів, що здатне самим негативним чином позначитися на реальному стані всієї системи національної безпеки. Впродовж тривалого часу національна безпека ґрунтувалась здебільшого на військовій потужності держави. На початку ХХІ ст. національна безпека вже не вичерпується суто військовими аспектами. Окрім того, військові аспекти поступово відтісняються на другий план – існує понад десяток фундаментальних складових забезпечення національної безпеки: політична,

економічна, фінансова, технологічна, інформаційно-комунікаційна, продовольча, екологічна, етнічна, демографічна, ідеологічна, культурна, психологічна тощо.

Зменшення виняткової ролі військової безпеки в сучасних умовах обумовлено кількома факторами. *По-перше*, виник взаємозалежний світ, і національні організми стали набагато більш проникні для невійськових методів впливу. *По-друге*, стрімкий розвиток індустріальної, технологічної, фінансової та інформаційної бази сучасного суспільства зробило можливим застосування невійськових засобів в якості самостійних факторів силового впливу, які часто відіграють більшу роль, ніж традиційні збройні сили. *По-третє*, якщо раніше всі ці засоби практично неможливо було застосовувати комплексно, то зараз загроза національній безпеці має, як правило, саме комплексне спрямування.

В одних випадках силовий вплив може включати в себе військовий компонент, в інших – обходитися практично без його застосування. Найбільш яскравий приклад тому – поразка СРСР у холодній війні і його усунення зі світової арени без застосування військових заходів. Однак ефективно створювати комплексну загрозу національній безпеці здатні тільки центри сили, що володіють глобальним впливом.

Система забезпечення національної безпеки – це організована державою сукупність суб'єктів: державних органів, громадських організацій, посадових осіб та окремих громадян, об'єднаних цілями та завданнями щодо захисту національних інтересів, що здійснюють узгоджену діяльність у межах законодавства.

При формуванні систем захисту від потенційних загроз для будь-яких об'єктів необхідно дотримуватись таких засадничих принципів:

- джерела загроз можуть знаходитись в оточуючому середовищі (зовнішні загрози) або всередині системи (внутрішні загрози);

- краще запобігати виникненню загроз та їх загостренню, ніж потім боротися з наслідками їх реалізації;

- дії загроз визначаються їхньою силою; потужністю, обсягом та часом;

- загрози виникають і змінюються постійно;

- захист потрібно будувати шляхом встановлення й дотримання порогів безпеки для конкретної системи, виходячи з умов її функціонування.

В сучасних умовах ефективність системи безпеки визначається, насамперед, ефективністю функціонування економічної системи. Ринкова економіка – це ефективна і водночас жорстка система реалізму і виживання. Вона ґрунтується виключно на високому рівні економічних інтересів, знань і умінь, на точних розрахунках ефективно вести господарство, організувати безперервний процес удосконалення технології, купівлі необхідних ресурсів, продажу готових товарів і управляти ним, на об'єктивних законах ринкової економіки, на теорії функціонування в ній валютно-фінансової системи, різних форм власності в умовах конкуренції та мінливої кон'юнктури ринку. Система ринкових відносин знаходиться під безпосереднім впливом зовнішніх і внутрішніх чинників та механізмів чутливих регуляторів дії макро- і мікроекономічних структур в умовах бурхливого розвитку ринків, неоднозначний вплив яких може спричинити також і негативні наслідки. Все це в сукупності обумовлює необхідність формування надійних систем забезпечення безпеки.

Свого часу, Україна була однією з найбільш інтенсивно розвинутих республік колишнього СРСР – її промисловий, аграрний і науково-технічний потенціали були найбільш потужними, насамперед у сфері добувної промисловості та металургії, в

агропромислового і військово-промислового комплексах. Випуск Україною основної промислової та сільськогосподарської продукції, а також продовольства становив у загальносоюзному виробництві приблизно 1/5, а за видобутком залізної та марганцевої руд, виплавою металу, виробництвом металовиробів, цукру і олії, створенням окремих видів машин і устаткування вона займала одне з провідних місць в економіці СРСР. Це надавало можливість вже на початку незалежності сформувати надійну систему національної безпеки. Але на жаль ці можливості не були використані.

Початок ХХІ ст. позначився для України стрімкими суспільними зрушеннями, злетами та падіннями масових сподівань та розчарувань, періодом народження та розпаду амбіційних соціальних та економічних проєктів. Різке зростання суспільної активності, значне протистояння політичних сил суспільства загострили ключове для пересічного громадянина питання: заради чого функціонує економіка країни, наскільки її позитивна динаміка позначається на змінах у якості життя громадян?

Проблема економічної безпеки України має кардинальне значення не лише в рамках сфери національної безпеки, а й у контексті загального рівня розвитку країни. Це зумовлює виняткову увагу до проблеми економічної безпеки держави, яка поєднує питання розвитку окремих галузей економіки України із пріоритетами та національними інтересами держави. Економічна безпека – визначальна складова національної безпеки України, як і для будь-якої країни, її системоутворюючий чинник. Україна знаходиться під пресом бурхливого розвитку глобальних процесів, зокрема й негативного впливу світової фінансово-економічної кризи на розвиток продуктивних сил України та її регіонів, поширення міжнародного тероризму, незаконної торгівлі зброєю, зростаючої тенденції до застосування силових методів при вирішенні міжнародних суперечностей. І це далеко не повний перелік процесів, що є основними джерелами загроз національній безпеці України [3 – 7].

На сьогодні проблема економічної безпеки України є визначальною в контексті існування і розвитку України як суверенної держави. Але українські реалії – незавершеність процесу політичних та економічних перетворень, різка соціальна поляризація суспільства, криміналізація багатьох сторін суспільного життя, не дозволили сформувати ефективну систему економічної безпеки, яка б могла стати основою системи національної безпеки.

Економічну безпеку традиційно визначають як найважливішу якісну характеристику економічної системи держави, яка означає її здатність підтримувати нормальні умови життєдіяльності населення, стійке забезпечення ресурсами для розвитку галузей господарства, та послідовну реалізацію національних інтересів. Окрім того, економічна безпека як система інструментів і механізмів інституційної взаємодії має здатність запобігати загрозам або мінімізувати їх вплив на економіку загалом і на її частини – галузі, райони, підприємства зокрема [8].

На думку багатьох дослідників, майже до середини ХХ ст. проблема економічної безпеки як явища в економічній теорії не порушувалась. Не вживалось і самого поняття “економічна безпека”, хоча проблеми безпеки, що розглядалися переважно у контексті зовнішньої загрози, насамперед військової, існували завжди [9]. Початок дослідження проблеми наукового осмислення економічної безпеки в сучасному трактуванні припадає на кінець 80-х – початок 90-х рр. ХХ ст. Це пояснюється валютною і структурною кризою 70-х рр. ХХ ст.; борговою кризою 80-х рр. ХХ ст., і зрештою, розпадом СРСР на початку 90-х рр. ХХ ст., що призвели до більшої відкритості національних економік, економічної інтеграції, що

супроводжувалися зростанням не просто залежності, а взаємозалежності між державами, посиленням глобалізації світової економіки. У таких умовах одним із ключових завдань багатьох країн світу стало забезпечення національної економічної безпеки. На нашу думку, сучасні загрози національній безпеці України обумовлені як внутрішніми, так і зовнішніми чинниками. Тому проблему безпеки України можна зрозуміти лише в контексті сучасних глобалізаційних процесів.

На сьогодні можна передбачити чотири дієвих сценарії істотного підриву економічної безпеки України без застосування військових засобів:

1. *Дезорганізація національної економіки*, аж до її банкрутства. Це може стати результатом проведення цілеспрямованих і масштабних спекуляцій на ринку цінних паперів або масованого пред'явлення платіжних вимог, які Україна як країна-боржник виявиться не в змозі виконати, з подальшим арештом зарубіжного майна, заморожуванням банківських рахунків та іншими негативними наслідками.

2. *Економічна блокада* у формі інтенсивної, цілеспрямованої конкуренції. Якщо раніше Радянський Союз з його авторитарними механізмами управління був відносно маловразливим для подібних форм впливу, то зараз, в умовах різкого посилення залежності від імпорту, ситуація принципово змінилася.

3. *Продовольча вразливість*. Україна ризикує перейти в імпорті продуктів харчування критичну межу для продовольчої незалежності країни, рівень порядку. У разі несприятливого розвитку подій, в умовах скорочення стратегічних запасів продовольства і наявності транспортних проблем, ситуація може вийти з-під контролю. До цього сценарію примикає проблема біологічної деградації населення внаслідок послідовного погіршення структури харчування та якості продуктів масового споживання.

4. *Технологічна блокада*. На сьогодні вона ще не становить безпосередньої життєвої загрози. На сучасному етапі Україна поки що залишається країною з освіченим населенням і високотехнологічним потенціалом. Проте у ХХІ ст. значення цього чинника швидко зростає. Водночас в Україні за останнє десятиліття значно скоротилися фінансування науки і освіти, чисельність наукових співробітників, відбулось також суттєве скорочення частки витрат на НДДКР в оборонному бюджеті. При цьому втрата науково-технічного потенціалу може бути незворотною. Водночас вже зараз стала актуальною проблема інформаційно-комунікаційної безпеки, наприклад від цілеспрямованої комп'ютерної агресії, або втрати дієвого контролю над національними інформаційними та комунікаційними ресурсами.

У сучасних умовах економічна безпека України вимагає:

- застосування жорсткої політики енерго- і ресурсозбереження;
- поступовий перехід від експорту сировини на виробництво і експорт більш дорогих, наукомістких товарів кінцевого споживання;
- широке використання (там, де це можливо) відновлюваних місцевих енергоджерел (енергія сонця, вітру, термальних вод, малих річок, а також біоенергетики);
- пошуки і введення до господарського обороту принципово нових, екологічно чистих енергоносіїв (зокрема, газової енергетики, джерел водневої енергії), а також гарантій безпеки атомної енергетики.

Безпекове середовище, в якому перебуває Україна, в останні роки стало непевним. Ця непевність є наслідком багатьох чинників, серед яких домінує російський фактор. Ще у 2008 р. багато політиків і експертів вважали, що наступним полем реалізації російського “осетинсько-грузинського сценарію” стане

Україна, передусім Крим. Прогнозувалась реальна небезпека втрати керованості процесами в інформаційному протистоянні, переходу його до режиму самопідтримки, коли подальші вчинки гравців визначає вже не їхня свідомо воля, а внутрішня логіка розвитку конфронтації [10]. На жаль, вищим керівництвом держави нічого не було зроблено для унеможливлення реалізації цього сценарію в Україні.

Закон “Про основи національної безпеки України”, який було прийнято у 2003 р. заклав надійні правові підвалини для функціонування системи національної безпеки України, та, що ще важливіше, визначив пріоритетні національні інтереси України. Зокрема, в документі чітко зафіксовано євроатлантичні прагнення України. Проте лише російська воєнна агресія змусила українську владу здійснити кроки щодо реального вступу в члени НАТО.

Для світової економіки кінця ХХ – початку ХХІ ст. характерні прояви принципово нових явищ і тенденцій розвитку з кардинальними структурними, якісними та інституціональними змінами як локальних, так і глобальних масштабів. У дії сукупних факторів економічного оновлення, відтворення і зростання все більш вирішальну каталізуючу функцію виконують новітні наукові відкриття, що забезпечують радикальні технологічні і суспільні перетворення. Вони охоплюють тепер майже всі сфери людської діяльності. Прискорюються темпи оновлюючих процесів, включаючи відмирання старих, народження і розвиток нових держав та їх могутніх інтеграційних утворень із властивими їм якісно новими структурами, господарськими і ринковими системами, а також механізмами соціально-економічного регулювання і управління.

Багатотисячолетній досвід світового економічного розвитку свідчить про те, що нехтування проблемою економічної безпеки неминуче завершувалися розвалом економіки з великими втратами, вкрай негативними соціальними наслідками і людськими трагедіями. При цьому програми подолання цих наслідків вимагали величезних інвестиційних і поточних затрат, а також відповідного часу. На економічне й технологічне відновлення навіть до рівня стартових рубежів, з яких починається подальший розвиток, здебільшого витрачалися десятиріччя.

У сучасних умовах, в яких опинилась Україна, необхідно звернути увагу на такі три основні аспекти воєнно-економічної безпеки: захисний, наступальний, збалансований.

Захисний аспект передбачає заміщення імпорту вітчизняними аналогами, насамперед в оборонних галузях народного господарства і зменшення їх залежності від імпорту. *Наступальний аспект* передбачає комплекс заходів, спрямованих на нарощування і якісне покращання експортного потенціалу країни і посилення при цьому залежності від неї інших країн. *Збалансованість* передбачає встановлення однакової залежності між країнами, що буде стримуючим чинником у спробах економічно розвинених країн використати зовнішньоекономічні зв'язки як специфічний тиск на менш розвинені країни. Жодному з цих аспектів воєнно-економічної безпеки України впродовж тривалого періоду не приділялось належної уваги.

Необхідною умовою воєнно-економічної безпеки є достатнє фінансування оборонної промисловості. Однак видатки з Державного бюджету на фінансування національної оборони до останнього часу здійснювались за залишковим принципом. До того ж, понад 90% усіх видатків військового бюджету витрачалось на утримання особового складу, що є небезпечною тенденцією.

Для забезпечення воєнно-економічної безпеки України необхідно передусім здійснити такі заходи:

- створити самодостатній національний воєнно-промисловий комплекс (ВПК);
- розробити і прийняти державну програму виробництва озброєнь;
- виробити державну політику в сфері міжнародної торгівлі зброєю;
- розробити і прийняти закон про експорт зброї;
- закладати в Державний бюджет необхідні кошти для фінансування оборони;
- створювати замкнені цикли виробництва військової техніки та озброєнь;
- змінити концепцію конверсії ВПК і проводити її на науковій основі згідно з національними інтересами України;
- проводити постійну модернізацію Збройних сил України та інших військових формувань з метою досягнення технічної переваги над імовірним противником;
- створити єдину інфраструктуру тилового і технічного забезпечення воєнної організації України.

Отже, можна зробити такий висновок, що для формування ефективної національної системи безпеки України необхідно створити ефективний господарський механізм для розвитку економіки, що орієнтується не тільки на економічні фактори, а й на неекономічні чинники, які враховують географічне і геополітичне становище України, історичні традиції, історична самосвідомість (менталітет) народу, що проживає на території України; сформовану систему цінностей і норм моралі, культурологічні цінності, рівень масової політичної і правової свідомості.

Література

1. Хлобистов Є. В. Екологічна безпека трансформаційної економіки [Текст] / Є. В. Хлобистов ; [відп. ред. Дорогунцов С. І.] ; РВПС НАН України. — К. : Агентство “Чорнобильінтерінформ”, 2004. — С. 4.
2. Ліпкан В. А. Теорія національної безпеки [Текст] / В. А. Ліпкан. — К. : КНТ, 2009. — С. 483, 484.
3. Жаліло Я. Стратегія забезпечення економічної безпеки України. Пріоритети та проблеми імплементації / Я. Жаліло // Стратегія національної безпеки України в контексті досвіду світової спільноти [Текст]. — К. : Сансанга, 2001. — 224 с.
4. Шлемко В. Т. Економічна безпека України: сутність і напрямки забезпечення [Текст] / В. Т. Шлемко, І. Ф. Білько. — К. : НІСД, 1997. — 120 с.
5. Люта О. В. Економічна безпека підприємництва в системі національної безпеки / О. В. Люта, Н. Г. Пігуль // Економічна безпека в умовах глобалізації світової економіки [Текст] : [кол. моногр.] : у 2 т. Т. 2. — Дніпропетровськ : ФОП Дробязко С. І., 2014. — С. 138—145.
6. Новікова О. Ф. Економічна безпека: концептуальне визначення та механізм забезпечення [Текст] : монографія / О. Ф. Новікова, Р. В. Покотиленко. — Донецьк : Ін-т економіки промисловості НАН України, 2006. — 407 с.
7. Моделювання економічної безпеки: держава, регіон, підприємство [Текст] / [Геєць В. М., Клебанова Т. С., Черняк О. І. та ін.] ; за ред. В. М. Гейця. — Х. : ВД “ІНЖЕК”, 2006. — 240 с.
8. Там само. — 240 с.

9. Мунтіян В. І. Економічна безпека України [Текст] : монографія / В. І. Мунтіян. — К. : КВЦ, 1999. — 461 с.

10. Національна безпека: український вимір [Текст] / В. П. Горбулін, О. В. Литвиненко. — К. : ПП “Інтертехнологія”, 2008. — 104 с.

M. Zaverukha

THE ECONOMY IN THE NATIONAL SECURITY SYSTEM OF UKRAINE

The relationship between the economic development and the status of national security is explored. The approaches to the problem of economic development are analysed in the context of formation of the effective national security system of Ukraine.

Key words: threats, security, economic security, national security, economic development.